

Peter Heinrich Coninx als codificator van het burgerlijk procesrecht in Pruisisch Gelre, 1783-1786¹

Louis Berkvens

Inleiding

Op 21 juni 1786 ondertekende Frederik II van Pruisen (1740-1786) te Berlijn de door grootkanselier von Carmer² aan hem voorgelegde *'Opene Brieven by form van Edict, behelzende eene Nieuwe Inrigting des Gerichtshandels en de verbeetering der Ondergerichten in het Hertogdom Gelder'*.³ Dit oorspronkelijk in het Frans geredigeerde en nadien in het Nederduits vertaalde edict vertoont stilistisch overeenkomst met de afkondigingsconstituties van de Justitiaanse codificatie uit de zesde eeuw, de *Constitutio Imperatoriam* en de *Constitutio Tanta*. Het edict vormde het sluitstuk van een integrale herziening van het burgerlijk procesrecht in Pruisisch Gelre, die noodzakelijk was geworden teneinde de introductie van het *Corpus Juris Fridericianum*⁴ in dit in 1713 bij de Vrede van Utrecht door Pruisen verworven gedeelte van het oude hertogdom Gelre mogelijk te maken.⁵

In de *narratio* verklaarde Frederik II, dat hij vanaf het begin van zijn regering 'eene spoedige, regelmatige en minst kostbaare gerichtsoeffening tot het voornaamste en gewichtigste voorwerp van onze opmerkzaamheid [heeft] gehad.' Nadat hij 'ingevolg onze onvermoeide zorg voor het algemeen welvaaren' in 1781 door uitvaardiging van het eerste boek van het *Corpus Juris Fridericianum* 'in plaats van de oude, evenzo onnodige als onnutte rechterlijke formaliteiten en overtollige beuzelingen, die zo langen tijd den rechtsloop hadden belemmert', had gesteld 'die weezentlijke, oorspronkelijke in de natuur der zaaken zelfs en op de gezonde reede en landsgesteldheid gegroundveste regels', had het reeds in zijn bedoeling gelegen 'aan alle onze onderdaanen, welke wij even lief hebben, de voordeelen, die uit eene eenvoudige rechtspleging ontstaan, te doen genieten'. Aangezien echter de bijzondere

¹ Opgedragen aan Dr. P.P.J.L. van Peteghem bij gelegenheid van zijn 65^e verjaardag (en 30-jarig lidmaatschap van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis). De auteur dankt Prof. mr. A.Fl. Gehlen en Mr. Th.J. van Rensch voor hun op- en aanmerkingen bij eerdere versies van deze bijdrage.

² Johann Heinrich Casimir von Carmer (1720-1801) voerde als minister van Justitie in Silezie op succesvolle wijze een hervorming van de rechtspleging door; hij werd in 1779 door Frederik II in plaats van Karl Joseph Maximilian von Fürst und Kupferberg tot grootkanselier benoemd en belast met de reorganisatie van de rechtspleging in alle Pruisische provinciën. Onder zijn leiding werd in 1781 een hervorming van het procesrecht gerealiseerd (*Corpus Juris Fridericianum*, Erstes Buch); vervolgens werd een codificatie van het materiële recht tot stand gebracht, het *Allgemeines Gesetzbuch* van 1791, dat in 1794 in aangepaste vorm als *Allgemeines Landrecht* werd afgekondigd. Zie: Erich Döhring, "Carmer, Johann Heinrich Casimir von", in: *Neue Deutsche Biographie* 3 (1957), S. 150.

³ De tekst van het edict is afgedrukt als bijlage bij het hierna te bespreken reglement wegens de inrichting van de ondergerechten in Pruisisch Gelre van gelijke datum. De in dit artikel geciteerde verordeningen zijn, ten zij anders aangegeven, in facsimile te raadplegen via de website <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp> (zoeken op datum of trefwoord).

⁴ *Corpus Juris Fridericianum*, Erstes Buch, Von der Prozeß-Ordnung, hrsg. von Werner Schubert, Keip Verlag, Goldbach 2003, (oorspronkelijk: Berlin, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1781).

⁵ Voor een beknopt overzicht van Pruisisch Gelre zie: G. Hövelmann, Geldern – Preußens Maasprovinz (1713-1794), in: idem, *Zur Landesgeschichte am unteren Niederrhein, Geldern 1987* (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 88), 214-235.

constitutie van Pruisisch Gelre rechtstreekse invoering van het nieuwe procesrecht niet mogelijk maakte 'wegens de bysondere geschaapentheid van den Provinciaelen Raade ender Heerlijcke Gerichten binnen ons aandeel in het hertogdom Gelre', had hij besloten, dat hij de Standen van Pruisisch Gelre 'geen overtuigender blijken van onze geneegentheid voor het algemeen welvaaren' kon geven, dan door hen in de gelegenheid te stellen in overleg met het Justiz-Collegium te Geldern voorstellen te doen 'waardoor de heerlijke regstbanken zouden kunnen verbeetert, de overtollige en alleen tot vertraaging van den rechtsloop strekkende werktuigen weggenoomen, en van de ingesloopene misbruiken gezuivert worden.' Aangezien hem uit het verslag van de daarop gevolgde onderhandelingen was gebleken, dat de gedeputeerden van de Landstanden en de daartoe aangewezen commissaris van het Justiz-Collegium overeenstemming hadden bereikt over noodzakelijke aanpassingen, en dat de Landstanden overtuigd waren 'van onze vaderlijke zorg tot bevestiging des geluks van onze gezaamentlijke onderdaanen door het ontwerpen van een wetboek', kwam het hem onverantwoord voor 'indien wij langer uitstelden onze getrouwe onderdaanen in ons hertogdom Gelre te laten genieten de voordeelen van eene zo gemakkelijke, eenvoudige en in de natuur der zaaken gegronde rechtspleeging, welke reeds in onze andere provintien door de ondervinding tot rijpheid gekoomen is.' Op grond van deze overwegingen had Frederik II besloten het Justiz-Collegium opdracht te geven, om in zijn naam twee in de 'landspraak', d.w.z. het Nederduits, opgestelde reglementen te publiceren 'waarvan de ontwerpen aan onzen groot-cancelier en chef van justicie in ons koninkrijk zijn overgegeeven'.⁶

Hij beval daarom het edict van 26 april 1781, betreffende de publicatie van het eerste boek van het *Corpus Juris Fridericianum*, inhoudende het procesrecht, alsmede de twee in de landsstaal gestelde procesreglementen, binnen vier weken na publicatie, in te voeren 'en zulks niet tegenstaande alle verordeningen, edicten, verklaaringen en reglementen daaraan tegenstrijdende, welke hiermede kragteloos gesteld worden.' Tenslotte verklaarde hij, dat 'overeenstemmend met den wensch der voorsz. Land-Stenden, welken ons door onzen groot-cancelier overgebracht is, het nieuw Wetboek' – d.w.z. het *Allgemeines Gesetzbuch* (AGB), dat uiteindelijk in 1794 onder de naam van *Allgemeines Landrecht* (ALR) werd ingevoerd⁷ – 'zohaast hetzelve tot volmaaktheid gekoomen en onze soevereine sanctie verkregen zal hebben', 'in plaats van de vormellooze verzaamling der gemeene geschreeve rechten, tot vervulling en subsidiair recht aan de Gelderse Stad en Landswetten⁸ zal dienen.'

Samenvattend kan men stellen, dat door het edict van 21 juni 1786 drie doelen tegelijkertijd werden gerealiseerd: door afkondiging van het '*Reglement wegens de inrigting van het justitie-wezen bij*

⁶ Zoals hierna nog aan de orde zal komen, beschikte men in Berlijn slechts over een in het Frans gestelde samenvatting van de uit te vaardigen edicten. De definitieve tekst moest nog in het Nederduits worden geredigeerd. Dit verklaart waarom er nog bijna 9 maanden verliepen tussen de uitvaardiging van het afkondigingsedict en de feitelijke afkondiging van het nieuwe procesrecht in maart 1787.

⁷ H. Hattenhauer (ed.), *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten von 1794*, Frankfurt am Main/Berlijn 1970, 22-29.

⁸ Gedoeld wordt op de Gelderse Land- en Stadsrechten in het Overkwartier van Roermond. Deze costume werd in 1619 door de Aartshertogen Albrecht en Isabella gehomologeerd; gedrukte edities verschenen in 1620 (Johan Hompesch, Roermond), 1665 (Gaspar du Pree, Roermond), 1679 (Johan Friderich Hagen, Arnhem), 1740 (Henricus Korsten, Venlo) en 1783 (De weduwe Hubertus Bontamps, Venlo). Een verkorte editie verscheen in: R. Maurenbrecher, *Die Rheinpreußische Landrechte*, Bonn 1831, dl. II, blz. 467-924; voor een moderne heruitgave zie: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620*, Arnhem 1990 (Werken Stichting OVR, no. 25).

de ondergerichten in Zijne Majesteits aandeel in't Hertogdom Gelre⁹ en van het 'Reglement wegens de nieuwe inrichting des gerichtshandels of manier van procederen bij den Souvereinen Hove van Justitie in het aandeel van Zijne Koninklijke Majesteit van Pruisen in het Hertogdom Gelder'¹⁰ werden de belemmeringen weggenomen, die de invoering van het edict van 26 april 1781, strekkende tot invoering van het *Corpus Juris Fridericianum, Erstes Buch von der Prozeß-Ordnung*, in Pruisisch Gelre aanvankelijk hadden verhinderd; ten tweede werd de Prozeßordnung als zodanig ingevoerd, en tenslotte werd het AGB/ALR reeds op voorhand als algemene subsidiaire rechtsbron in Pruisisch Gelre geïntroduceerd, onder gelijktijdige afschaffing van het *ius commune* als subsidiaire rechtsbron. De Gelderse Land- en Stadsrechten van 1620 bleven als primaire rechtsbron van kracht.

In het hierna volgende worden aan de hand van een dossier uit het archief van het General-Direktorium¹¹ enkele aspecten van de voorgeschiedenis van deze afkondigingsconstitutie aan de orde gesteld, waarbij met name aandacht wordt besteed aan de rol van Peter Heinrich Coninx, die als vertrouweling van grootkanselier von Carmer werd belast met de onderhandelingen met de Staten van Pruisisch Gelre.

Peter Heinrich Coninx

Peter Heinrich Coninx werd geboren te Geldern op 18 augustus 1746 als oudste zoon van Johann Baptist Lambert Coninx, raadsheer (1732) en nadien kanselier (1765) in het Justiz-Collegium te Geldern.¹² Zijn grootvader Simon Petrus Coninx¹³ vervulde tevoren de functie van momboir (procureur- en advocaat-generaal) bij het Justiz-Collegium en was tevens lid van de Gelderse Kriegs- und Domänenkammer. Peter Heinrich studeerde rechten te Leuven. Na het overlijden van zijn vader op 19 augustus 1768 solliciteerde hij naar een aanstelling als referendaris bij de Regierung of Hofraad te Kleef. Op aanbeveling van Johann Koenen¹⁴, geheimraad bij het Berlijnse Ober-Tribunal, die in 1768 in opdracht van grootkanselier von

⁹ Reglement van 21 juni 1786; zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

¹⁰ Reglement van 30 juli 1786, zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

¹¹ Berlijn-Dahlem, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStaPK), I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1787-1789), Acta de 1783-1786 wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte im Geldrische; intus wegen Einführung der neue Prozeß-Ordnung bei dem Geldrischen Justiz-Collegio.

¹² Jan Baptist Lambert Coninx (* Roermond 24 Juni 1710 – † Geldern in 1768) zoon van Simon Peter Coninx en van Cunera Gertrudis Portmans; was sinds 1732 raadsheer in en vervolgens sinds 1765 kanselier van het Justiz-Collegium te Geldern; tevens admodiator of pachter der Gelderse domeinen. Het Justiz-Collegium berichtte grootkanselier von Jariges op 19 augustus 1765, dat de kanselier, na gedurende een jaar aan geelzucht te hebben geleden, was overleden ten gevolge 'd'une apostume dans le corps', d.w.z. een abces of tumor. (GStaPK, I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, no. 3, Bediente, vol. 5, 1764-1777); Verzijl vermeldt in het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* ten onrechte, dat Jan Baptist Lambert Coninx in 1779 overleed (NNBW, dl 9, 161-162).

¹³ Simon Petrus Coninx (* Venray 29 Dec. 1679 – † Geldern 12 maart 1743) zoon van Lambert Coninx en Ida van der Sande, beiden geboortig van Boxtel. Hij was aanvankelijk advocaat aan het Souvereine Hof van Gelder te Roermond. In februari 1714 werd hij geadmitteerd als advocaat bij het Justiz-Collegium te Geldern (zijn patent was gedateerd Berlijn, 29 juni 1714); op 9 augustus 1714 werd hij benoemd tot raad en momboir bij het Justiz-Collegium in plaats van Dr. Blechen (GStaPK, General-Direktorium, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, vol. 1, 1704-1714).

¹⁴ Johann Koenen (* 1727 Düren – † Berlijn 1805), studeerde rechten te Duisburg en werd in 1749 aangesteld als referendaris bij de Regierung te Kleef, alwaar zijn oom Abraham Koenen reeds voorzitter was. In 1752 werd hij tot raadsheer bij het Kammergericht te Berlijn benoemd. In 1765 werd hij geheim raadsheer bij het Ober-Tribunal,

Jariges¹⁵ de hoven van justitie links van de Elbe had gevisiteerd, werd hij op 1 februari 1769 tot raadsheer in het Justiz-Collegium te Geldern benoemd.¹⁶ Hier onderscheidde hij zich van meet af aan door grote ijver en plichtsbetrachting. Met name betoonde hij zich een groot voorstander van de gerechtelijke hervormingen van Frederik II. Bij de visitatie van de justitie in 1772 onderscheidde hij zich in positieve zin doordat hij bij inspectie van de subalterne rechtbanken in 1771 niet had volstaan met het opstellen van een rapport over geconstateerde gebreken, maar tevens provisionele instructies had opgesteld om de gebleken misstanden te corrigeren. Johann Koenen prees in zijn visitatierapport van 1773 opnieuw diens ‘außerordentlichen Fleiß und Application’. Hetzelfde gebeurde naar aanleiding van de visitatie van 1779. Volgens Johann Koenen onderscheidde Coninx zich opnieuw ‘auf eine verzügliche Art durch Fleiß und Geschicklichkeit’. Eerder dat jaar had Coninx zich verdienstelijk gemaakt door het opstellen van nieuwe reglementen voor de griffier en de archivaris-registrator van het Justiz-Collegium.¹⁷ Daarnaast had hij de aandacht op zich gevestigd door een memorie, waarin hij ervoor pleitte het Justiz-Collegium te belasten met het toezicht op het katholieke onderwijs in Pruisisch Gelre.¹⁸ In hetzelfde jaar maakte hij zich ook nog verdienstelijk door het ontwerpen van een nieuw reglement voor de subalterne rechtbanken en een bijbehorend reglement voor de gerechtskosten.¹⁹ Deze reglementen werden door Peter Heinrich Coninx tijdens de gerechtelijke visitatie van 1779 reeds in ontwerp aan de visitor Johann Koenen voorgelegd. Daarnaast vond hij nog tijd om te publiceren over

eveneens te Berlijn. Hij speelde een actieve rol bij de gerechtelijke hervormingen, o.a. als voorzitter van de Immediat-Examinationskommission – ingesteld ter examinering van te benoemen referendarissen en raadsheren bij de hogere rechterlijke colleges – en als lid en vanaf 1791 directeur van de door von Carmer ingestelde Gesetzkommission. In 1802 werd hij benoemd tot president van het Ober-Tribunal. Zie: Andreas Swennicke, Die Entstehung der Einleitung des Preußischen Allgemeinen Landrechts von 1794 (Ius Commune Sonderhefte: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 61), Frankfurt am Main 1993, 27; voor aanvullende genealogische gegevens, zie: A.A. Vorsterman van der Oijen, Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, Groningen 1885, 164-165.

¹⁵ Philipp Joseph von Jariges (Pandin de Jarriges; * 1706 te Berlijn – † 1770 Berlijn) studeerde rechten te Halle bij Thomasius en Wolff, maakte carrière in diverse rechterlijke functies; werd in 1748 op voorstel van Cocceji tot president van het Kammergericht te Berlijn benoemd. Hij ondersteunde de rechterlijke hervormingen van Cocceji en werd na diens dood in 1755 tot grootkanselier benoemd. Hij slaagde er niet in de hervormingen af te ronden: het door Cocceji nagelaten ontwerp-landrecht bleef onvoltooid. Wel riep hij de Jurisdictionskommission en de Examinationskommission in het leven. Zie: Stephan Skalweit, Jariges (Pandin de Jarriges), Philipp Joseph von, in: Neue Deutsche Biographie 10 (1974) 354-355.

¹⁶ GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V, Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, vol. 5, 1764-1777.

¹⁷ GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V, Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, vol. 6, 1778-1794, reglement van 6 maart 1779 voor de griffier en de archivaris-registrator bij het Justiz-Collegium te Geldern.

¹⁸ ‘Quelques remarques sur l’éducation publique dans la Gueldre prussienne’; over Peter Heinrich Coninx als onderwijshervormer zie: H.J. Knoors, De Gelderse onderwijshervormer Peter Heinrich von Coninx 1746-1814, Venray, z.j. (1985) (Venrays Verleden dl. 3); G. Hövelmann, Bildungsarbeit im 18. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel der Katholike Peter Heinrich von Coninx, Oberbehörde für Preußisch Geldern, in: G. Hövelmann, Zur Landesgeschichte am unteren Niederrhein, 482-494.

¹⁹ Reglement ter zake van de administratie van de justitie door de subalterne gerechten in Pruisisch Gelre, 4 december 1779; provisionele verordening ter zake van de taxatie van de gerechtskosten voor de subalterne gerechten in Pruisisch Gelre, 4 december 1779. Deze reglementen werden in allerijl door het Justiz-Collegium ontworpen, teneinde alsnog te voldoen aan de voorschriften van het Visitations-Rescript van 1773.

het costumiere recht in Pruisisch Gelre in de 'Beyträge zu der juristischen Literatur in den Preußischen Staaten'.²⁰

De Proceß-Ordnung van 1781

In de nasleep van het Müller Arnold-proces²¹ belastte Frederik II grootkanselier von Carmer door middel van de beroemde kabinetsorder van 14 april 1780 met de noodzakelijke justitiële hervormingen. De kabinetsorder voorzag in een drieledige aanpak van de bestaande gebreken. Von Carmer diende de kwaliteit van de rechtspraak te verbeteren door nieuwe rechters te onderwerpen aan een toelatingsexamen. Daarnaast moest hij door middel van regelmatige visitaties toezicht houden op de kwaliteit van de werkzaamheden van eenmaal benoemde rechters. Ten tweede kreeg hij tot taak voorstellen te doen voor een integrale herziening van het procesrecht ten einde de procesduur te verkorten en de proceskosten te verlagen. Tenslotte moest hij een algemeen subsidiair wetboek ontwerpen, dat in plaats kwam van het *ius commune*.

Von Carmer maakte een voortvarend begin met de uitvoering van zijn drieledige opdracht. Allereerst inspecteerde hij persoonlijk in 1781 de gerechten in Silezië en Pruisen. In 1782 volgden Westfalen en de Mark Brandenburg. In april 1781 kwam het eerste boek gereed van het *Corpus Iuris Fridericianum*, bevattende de Prozeßordnung. In mei van hetzelfde jaar werd een commissie in het leven geroepen onder leiding van Carl Gottlieb Suarez,²² die zich onledig zou houden met het ontwerpen van het subsidiaire wetboek of *Allgemeines Gesetzbuch*, dat uiteindelijk in 1794 onder de naam van *Allgemeines Landrecht* werd afgekondigd.

In de Prozeßordnung probeerde von Carmer verkorting van de civiele procedure te bewerkstelligen door de introductie van de Inquisitionsmaxime, die hij beschouwde als panacee voor alle procesrechtelijke problemen. Daarnaast besloot hij tot afschaffing van de advocatuur, aangezien hij advocaten als de oorzaak beschouwde van veel overbodige proceshandelingen. In de inleiding van de Prozeßordnung zette hij de werking van de Inquisitionsmaxime uiteen. Hij stelde zich op het standpunt, dat ook in civiele procedures de rechter niet lijdelijk diende te zijn, maar ambtshalve de waarheid der feiten moest vaststellen, onder andere door de procespartijen persoonlijk te verhoren. Dankzij de actieve rol van de rechter werd de rol van advocaten overbodig. De Prozeßordnung voorzag dan ook in de afschaffing van de advocatuur. In hun plaats kwamen juridische assistenten (Assistent-Räthe), wier taak het was procespartijen objectief te adviseren en erop toe te zien dat partijen door de rechter gelijk werden behandeld.²³ Zij werden uit publieke middelen bekostigd, opdat zij – anders dan advocaten –

²⁰ *Praecognita juris Geldrici* (1778) en *Praejudicia juris Geldrici* (1780); zie: H.J. Knoors, De Gelderse onderwijshervormer, blz. 40-43; G. Hövelmann, Bildungsarbeit, 483.

²¹ Het Müller Arnold-proces, was een cause célèbre, waarbij Frederik II door middel van een machtsspreuk ingreep in een rechtszaak, waarin naar zijn mening de rechter ten onrechte vonnis had gewezen ten gunste van een landeigenaar die de watertoevoer naar een watermolen had verlegd, met als gevolg dat de pachter van de molen brodeloos werd. De verdenking dat hier sprake was van klasse-justitie overtuigde Frederik II eens te meer van de noodzaak van justitiële hervormingen. De zaak leidde tot ontslag van grootkanselier von Fürst en diens vervanging door von Carmer. Zie: W. Hülle, Müller Arnold-Prozeß, in: A. Erler, E. Kaufmann (red.), Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte, Berlin 1984, 3, kol. 726-728.

²² Carl Gottlieb Svarez (1746-1798), assistent van von Carmer, auteur van het *Allgemeine Landrecht*; cfr. HRG, Bd. 4, kol. 97-100 (H. Thieme).

²³ *Corpus Iuris Fridericianum*, Vorbericht, p. XV-XXXV.

geen belang zouden hebben bij het rekken van procedures. De civiele procedure werd aldus van privaat proces tot publiek proces onder staatstoezicht (Staatsprozeß).

De Prozeßordnung werd afgekondigd bij patent van 26 april 1781.²⁴ Uit de preambule sprak de ambitie van Frederik II om de rechtspleging in al zijn provincies

‘auf einen neuen durchaus soliden und dauerhaften Fuß einzurichten; die Gesetze von aller Ungewißheit, Zweifeln, Dunkelheit und Widerspruchen, so wie die Prozeß-Ornung von allen unnützen Formalitäten gänzlich zu reinigen; solchergestalt aber Unsere Unterthanen durchgehends eine der gesunden Vernunft, der natürlichen Billigkeit, den gegenwärtigen Sitten und Verfassungen gemäße, prompte und gründliche Rechtspflege zu verschaffen und auf ewige Zeiten sicher zu stellen.’

De Prozeßordnung werd derhalve uitgevaardigd als een algemeen verbindende wet, die in alle Pruisische landen en provincies moest worden toegepast. Alle hogere en lagere rechters, alsmede de procespartijen zouden de voorschriften van de Prozeßordnung strikt moeten navolgen. Wetten en verordeningen die met de Prozeßordnung in strijd waren, werden uit kracht van dit patent opgeheven. Indien er twijfel rees over ‘Sinn oder die Anwendung’ van enige bepaling van de Prozeßordnung, dan diende men zich te wenden tot de Gesetz-Commission te Berlijn. De besluiten van deze commissie dienden ‘untweigerlich zur Richtsnur angenommen, und pünktlich befolgt [zu] werden.’

Verzet tegen de invoering van de Prozeßordnung in Pruisisch Gelre

Introductie van de Prozeßordnung stuitte in Pruisisch Gelre op hevig verzet van het Justiz-Collegium en van de Staten. Op grond van de gewestelijke privileges, zoals gegarandeerd door de Vrede van Utrecht, maakten beide colleges aanspraak op het aloude ‘droit de remontrance’, d.w.z. het recht de afkondiging van een wet op te schorten en een bezwaar in te dienen bij de landsheer, indien men van mening was, dat de nieuwe wet strijdig was met de privileges. In 1749 hadden zij van dit middel gebruik gemaakt om de introductie van de door Samuel von Cocceji ontworpen *Codex Fridericianus* tegen te houden. Nu brachten zij dit middel opnieuw in stelling om introductie van de Prozeßordnung tegen te gaan.

Hun eerste bezwaar richtte zich tegen het feit, dat de Prozeßordnung gesteld was in het Duits en niet in de taal van de lokale rechters, het Nederlands of Nederduits. Het tweede bezwaar had betrekking op de incompatibiliteit van de Prozeßordnung met de Gelderse Land- en Stadsrechten, die nog steeds werden gerekend tot de onveranderbare fundamentele wetten van Pruisisch Gelre. Vanuit praktisch oogpunt, maakte men bezwaren tegen de introductie van Assistent-räthe, en men uitte de vrees, dat procespartijen juridisch advies zouden gaan vragen bij advocaten uit Staats en Oostenrijks Gelre. Desondanks had men begrip voor de noodzaak tot verbetering van de kwaliteit van de lokale rechtspraak.²⁵

De forse oppositie vanuit Pruisisch Gelre noodzaakte von Carmer medestanders te vinden, ten einde zijn plannen te kunnen doorzetten. Hij vond daartoe in de persoon van Peter Heinrich Coninx, die hij tijdens de ‘Hauptvisitation jenseits der Weser’ in 1782 persoonlijk had ontmoet, een bereidwillige

²⁴ S. von Cocceji, e.a. (ed.), *Novum Corpus Constitutionum Prussia-Brandenburgensium praecipue Marchicarum*, Berlijn 1752-1822, dl. 7, Verordnungen 1781, No. 18, p. 249.

²⁵ H.J. Knoors, De Gelderse onderwijshervormer, blz. 44.

medewerker.²⁶ Diens hervormingsgezindheid en toewijding waren hem reeds tevoren genoegzaam bekend, dankzij de visitatieverslagen van Johann Koenen, die tot de inner circle van de hervormers gerekend kan worden.²⁷

Gerechtelijke hervorming in Pruisisch Gelre 1783-1786

Herinrichting van de 'patrimoniële' of heerlijke rechtbanken

Nadat hij aanvankelijk een afwachtende houding had aangenomen, besloot von Carmer in 1783 zelf de invoering van de nieuwe Prozeßordnung in Pruisisch Gelre ter hand te nemen. Hij realiseerde zich, dat de oppositie tegen zijn plannen voornamelijk kwam uit de hoek van de Staten van Pruisisch Gelre. Met name de adel verzette zich, aangezien de (erfelijke) bezitters van de heerlijke jurisdictie ten plattelande bevreesd waren voor aantasting van hun prerogatieven. Hij besloot daarom zich eerst op de herinrichting van de 'Patrimonial-Gerichte' – d.w.z. de heerlijke schepenbanken – te concentreren. Bij brief van 1 november 1783 zond hij het Justiz-Collegium een vermoedelijk door Peter Heinrich Coninx opgestelde memorie over misstanden bij de uitoefening van de heerlijke jurisdictie, met opdracht de daarin vervatte verbeteringsvoorstellen te bespreken met de adelsvertegenwoordiging in de Standen van Pruisisch Gelre.²⁸

De memorie over de uitoefening van de heerlijke jurisdictie schetste een zeer negatief beeld van de 'administration de la justice confiée aux possesseurs des terres seigneuriales'. De oorzaak daarvan werd voornamelijk gezocht in de structuur van de subalterne gerechten en in het grote aantal daarvan. Volgens de memorie waren er in Pruisisch Gelre vrijwel evenveel schepenbanken als heerlijkheden. Aan het hoofd van elke schepenbank stond een schout, die namens de heer de jurisdictie uitoefende. Deze schout was als regel niet ter plaatse woonachtig. Daarnaast telde de schepenbank zeven schepenen, gewoonlijk ternauwernood konden lezen of schrijven, en desondanks uitspraak moesten doen in complexe zaken. Tenslotte kende elke schepenbank een secretaris, die zonder formele opleiding de besluiten der schepenen op schrift stelde en allerhande akten concipieerde. Zowel schout, schepenen

²⁶ In 1782 legde Peter Heinrich Coninx kennelijk reeds een 'essai de reforme' aan von Carmer voor, betreffende de introductie van de nieuwe Prozeßordnung in Pruisisch Gelre, zie noot 6 in de memorie, getiteld 'Projet d'un edit ou d'un rescrit pour introduire dans la province de Gueldres la nouvelle forme de procedure' (bijlage bij een brief van Peter Heinrich Coninx aan von Carmer d.d. 30 december 1783): 'J'ai développé cette idée plus en detail dans l'essai de reforme que j'ai présenté à S.E. le Grand-Chancelier en 1782'.

²⁷ Andreas Swennicke, Die Entstehung der Einleitung des Preußischen Allgemeinen Landrechts von 1794, 27.

²⁸ Berlijn, GStaPK, I HA, General Direktorium, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1, Generalia und Miscellanea, Bd. VIII, Acta de 1783-1786 wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte im Geldrische, brief d.d. 1 november 1783 von Carmer aan het Justiz-Collegium; bijlage: 'Projet de lettre à Messieurs les Etats Nobles du Duché de Gueldres'. Dat het 'projet' niet is opgesteld door von Carmer blijkt m.i. hieruit, dat het ontwerp is gesteld in het Frans en niet in het Duits, de gebruikelijke taal voor uitgaande correspondentie van het General-Direktorium aan het Justiz-Collegium. Bovendien bevatte het ontwerp voorstellen betreffende de inrichting van de criminele rechtspraak. Deze waren in de door von Carmer geautoriseerde versie niet overgenomen. Zij kwamen nadien terug in het hierna nog te bespreken ontwerp-preglement voor de ondergerechten van 4 november 1784, dat onbetwistbaar door Coninx is opgesteld. Tenslotte zijn het project van 1783 en het ontwerp-preglement van 1784 in dezelfde hand geschreven.

als secretaris droegen elk voor zich op hun manier bij aan een trage en gebrekkige procesgang en betwistbare vonnissen en schaadden aldus het publieke belang. De schout had een groot financieel belang bij het rekken van procedures, aangezien hij geen vast salaris genoot, maar per proceshandeling werd betaald. De schepenen vervulden als regel hun taak met tegenzin, omdat zij erdoor werden afgehouden van hun agrarische beslommingen. Daar zij op geen enkele wijze juridische geschoold waren, waren zij ook niet tot zelfstandige oordeelsvorming in staat. Zij lieten zich beïnvloeden door de schout en de secretaris en zij luisterden naar de adviezen van advocaten, hoewel dit streng verboden was. Het resultaat van hun inspanningen bestond uit niet-gemotiveerde, onjuiste en belachelijke vonnissen, die in hoger beroep geen stand hielden. De kosten van de rechtspraak waren zeer hoog, aangezien voor elk besluit een voltallige schepenbank moest worden geconvoceerd. Partijen betaalden voor elke bijeenkomst vacatiegelden voor negen personen, ook indien de schepenbank enkel voor het verlenen van een simpel verstek bijeenkwam.

Aangezien volgens koning Frederik II de handhaving van de justitie het voornaamste geluk uitmaakte van een natie en hij zich tot doel had gesteld ook zijn onderdanen in het verafgelegen Pruisisch Gelre te laten genieten van de mildheid van zijn bewind, rekende de grootkanselier het tot zijn taak alle belemmeringen voor een geregelde administratie van de justitie weg te nemen, zonder de prerogatieven van de jurisdictieheren aan te tasten. Daar diende dan wel tegenover te staan, dat de jurisdictie, die door de soeverein aan hen was toevertrouwd, werd uitgeoefend

‘par des personnes qui à la connaissance des loix et usages de la province, joignent une probité rigide, un esprit solide et droit ... qui soient à même de rendre la justice avec intégrité, célérité et à peu des frais, telle que Sa Majesté doit à ses fidèles sujets.’

Om dat doel te bereiken stelde de grootkanselier een aantal structurele hervormingen voor. In hoofdzaak vond hij het noodzakelijk, dat de schepenen niet langer als rechters zouden fungeren. De subalterne gerechten zouden voortaan moeten bestaan uit een alleensprekende rechter met de titel van schout, alsmede een secretaris. Daarnaast verdiende het aanbeveling, dat de jurisdictieheren de ressorten van hun heerlijkheden zoveel mogelijk samenvoegden. De markies van Hoensbroek en de graaf van Schaesberg hadden daartoe in hun respectieve bezittingen reeds het goede voorbeeld gegeven. Alvorens de jurisdictieheer tot benoeming van een nieuwe schout overging, moest deze zich onderwerpen aan rigoureuus examen, af te nemen door het Justiz-Collegium. De kandidaten dienden blijk te geven van gezond verstand, degelijk oordeel, volmaakte kennis van het procesrecht en van 's lands wetten, blijkend uit praktische ervaring. Tevens dienden zij zich te onderscheiden door hun zedelijk karakter en rechtschapenheid. Deze schouten nieuwe stijl genoten een zodanig vast salaris, te betalen door de jurisdictieheer, dat zij hun gezin daarvan konden onderhouden. De jurisdictieheer werd schadeloos gesteld door het genot van de rapportgelden, die voortaan in zijn kas vloeiden. Omdat deze opbrengsten per heerlijkheid onvoldoende waren om de salariskosten te delgen, mochten jurisdictieheren desgewenst gezamenlijk één schout nieuwe stijl aanstellen. Een dergelijke samenwerking behoefde goedkeuring van het Justiz-Collegium. Er dienden dan een aantal praktische afspraken te worden gemaakt over het te vormen arrondissement, waarbinnen de schout bevoegd zou zijn, de verdeling van de salariskosten tussen de verschillende jurisdictieheren, de plaats alwaar de terechtzittingen werden gehouden en dergelijke meer. De schout nieuwe stijl werd als *unus iudex* belast met de contentieuze en volontaire jurisdictie, voogdijzaken, het hypotheekregister en het beheer van in

consignatie gegeven gelden. In strafzaken diende hij zich evenwel te laten bijstaan door twee schepenen. Lijfstraffelijke vonnissen in strafzaken waren evenals voorheen onderworpen aan het approbatierecht van het Justiz-Collegium.

Hoewel er op 14 december 1779 een nieuw reglement op de stijl van procederen van de subalterne gerechten²⁹ was uitgevaardigd, stelde von Carmer ook wijzigingen van procesrechtelijke aard voor. De subalterne banken hielden voortaan driemaandelijks zitting. In de tussentijd voltrok de instructie van zaken zich ten huize van de schout. Bagatelzaken dienden mondeling te worden afgedaan zonder verdere vorm van proces. Andere zaken werden zoveel mogelijk via een verkorte procedure behandeld. Vonnissen moesten worden gemotiveerd ('ce qui sert décidément à faire naître le repos dans les esprits agités des parties'). Hoger beroep kon worden ingesteld volgens de regels van het Instantie-Reglement van 21 december 1752.³⁰ De Gelderse Land- en Stadsrechten dienden als grondslag voor de inhoudelijke beoordeling van zaken. 'Le nouveau corps des loix populaires que Sa Majesté se propose de faire rediger' (het toekomstige ABG/ALR) zou te zijner tijd het *ius commune* als subsidiaire rechtsbron vervangen. Ten aanzien van het procesrecht werden de voorschriften van boek 5 van de Gelderse Land- en Stadsrechten echter vervangen door de nieuwe Prozeßordnung.

Onderhandelingen met gedeputeerden namens de Adel

De voorstellen van von Carmer werden door de leden van de 'Etat Noble' niet met gejuich ontvangen. Zij wisten het overleg met het Justiz-Collegium aanvankelijk geruime tijd uit te stellen. Op 12 juli 1784 bracht het Justiz-Collegium verslag uit aan von Carmer. Kanselier en raden berichtten, dat zij Peter Heinrich Coninx conform de wensen van de koning hadden belast met de onderhandelingen met de gedeputeerden van de adel en zonden in bijlage diens op 30 juni 1784 gedateerde verslag over.

Tijdens de onderhandelingen met de gedeputeerden³¹ van de adel trachtte Coninx hen van de noodzaak tot verandering te overtuigen door aan de hand van enige casuïstiek aan te tonen dat de werkwijze van de schepenbanken zeer kostbaar en inefficiënt was. Met name hekelde hij de gewoonte van de plattelandsschepenen om de advocaten van beide partijen – in strijd met het consultatieverbod – een gemotiveerd conceptvonnis te laten opstellen om vervolgens daaruit een keuze te maken en het uitverkoren vonnis door de secretaris te laten kopiëren en als hun eigen vonnis te publiceren. Dankzij dergelijke voorbeelden slaagde hij erin hen te overtuigen van de noodzaak, de schepenbanken aan de invloed van advocaten te onttrekken. Meer moeite kostte het om te laten zien hoezeer de rechtsgang kon worden vereenvoudigd en dat er doeltreffender manieren bestonden 'pour parvenir à la verité, que celles que les juges inferieures parcourent maintenant en suivant le fil que les advocats leurs mettent en main.'

²⁹ Reglement van 14 december 1779, zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

³⁰ Instantie-reglement van 21 december 1752, zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>. Het Instantie-reglement werd ontworpen om te voorkomen dat vonnissen van het Justiz-Collegium in strijd met het Gelderse *ius de non evocando* onderworpen werden aan appel op het Oberappellationscollegium te Berlijn. Dit probleem werd omzeild door vier revisiecommissarissen aan te wijzen bij het Hofgerecht te Kleef, die tezamen met drie raadsheren van het Justiz-Collegium, die niet betrokken waren geweest bij de totstandkoming van het gewraakte vonnis, werden belast met de revisie ervan.

³¹ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, verslag van raadsheer Coninx van 30 juni 1784.

In hoofdzaak resteerden nadien twee bezwaren, die door de gedeputeerden werden geopperd. Hun eerste bezwaar betrof de samenvoeging van jurisdicties toebehorend aan verschillende onderheren. Daarnaast stelden zij, dat opheffing van de schepenbanken mogelijk in strijd was met de privileges van Pruisisch Gelre en met de prerogatieven van de jurisdictieheren, die de hoge heerlijkheden in 1673 door aankoop hadden verworven.³² Het eerste bezwaar weerlegde Coninx door er op te wijzen, dat ook indien de heerlijkheden niet werden samengevoegd, belangrijke verbeteringen konden worden gerealiseerd door de schout met de instructie van civiele processen te belasten en de instructie van criminele procedures, waarin de schout als openbare aanklager fungeerde, aan de secretaris en twee schepenen over te laten. Bij wijze van alternatief had hij hen ook nog gewezen op de mogelijkheid gezamenlijk, tegen een vast salaris, een criminele rechter aan te stellen te Geldern. Dit had als voordeel, dat de kosten van criminele procedures voor de bezitters van hoge heerlijkheden niet langer reden zou zijn om misdrijven onvervolgd te laten en zij niet op eigen kosten gevangenen zouden hoeven onderhouden, die door de ingezetenen zelf bewaakt dienden te worden.

Ten aanzien van het tweede bezwaar betoogde Coninx, dat de koning bij de vervreemding van de hoge heerlijkheden in 1673 weliswaar aan de jurisdictieheren het recht had gegeven rechterlijke officieren te benoemen, maar dat zij de jurisdictie slechts hadden verworven 'qu'a charge de l'exercer conformement à la direction, que le souverain leur prescript, de la pouvoir des ministres capables et d'en faire les fraix.' Met andere woorden, waar de jurisdictieheren het accent legden op hun rechten, wees Coninx ze op hun plichten: zij dienden bij de uitoefening van de jurisdictie de aanwijzingen van de koning te volgen, bekwame officieren aan te stellen en de kosten van de rechtspraak te dragen. De heerlijke rechten waren niet enkel lucratief. Als het ging om de administratie van de justitie behoorden zij tot de publiekrechtelijke orde. Volgens de opvattingen van verlichte juristen

'il étoit toujours réservé au souverain, dans les mains duquel le patrimoine public est déposé, de veiller sur ce que la justice ... soit rendue sans lenteur et avec les moins des fraix possibles, selon les règles, que pour l'intérêt de la société et le maintien de l'ordre il trouve bon de statuer, et qu'en ceci il ne faisoit qu'exercer une autorité inaliénable et incommunicable de sa nature.'

Volgens Coninx belemmerden ook de privileges een structurele verandering van de subalterne gerechten niet. Deze discussie was reeds aan de orde geweest bij de invoering van het Instantie-Reglement van 21 november 1752. Zij was bij die gelegenheid in het voordeel van de koning beslist. Toen was een nieuwe vorm van hoger beroep ingevoerd, ter vervanging van

'la forme ancienne, lente et frayeuse, consignée dans le droit coutumier; changement qui a tourné si visiblement au bien-être de la chose publique, et qui moyennant quelques légères modifications y pourroit contribuer encore d'avantage.'

Nadat Coninx aldus de gedeputeerden van de noodzaak tot verandering had overtuigd, nodigde hij hen uit om samen een plan te ontwerpen om vorm te geven aan de suggesties van de grootkanselier. Tot

³² In 1673 zag de regering der Zuidelijke Nederlanden zich door geldnood gedwongen over te gaan tot de verkoop van een groot deel van de landsheerlijke jurisdictie in het Overkwartier van Gelre. Bij deze gelegenheid werd een groot aantal hoge heerlijkheden gecreëerd. De feitelijke transacties werden in 1675 voltooid. Zie: G.H.A. Venner, Leenrecht in het Pruisisch Overkwartier van Gelder, in: M. Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, Maastricht 1991, 19-20; in het octooi van vervreemding werden de rechten en plichten van de nieuwe jurisdictieheer uitvoerig beschreven, Zie bijv. Archiv Schloß Haag, inv. nr. 1566.

zijn spijt hadden de gedeputeerden geantwoord daartoe geen mandaat te hebben van de Staten. Wel hadden zij hem verzocht, bij geschrifte de argumenten toe te zenden, die hij tijdens de conferentie mondeling had voorgedragen. Tenslotte was hem gebleken, dat de gedeputeerden unaniem de opvatting deelden, dat het *ius commune* beschouwd diende te worden als ‘une source féconde de contestations’ en dat het een groot voordeel zou zijn, als men kon beschikken over een ‘Code des loix claires, simples [et] précises ... pour suppléer aux loix du pays dans les cas, ou elles se taisent.’

Hervorming van de stedelijke rechtspraak

In tussentijd had Peter Heinrich Coninx nagedacht over de noodzaak van verdere hervormingen. Bij brief van 30 december 1783 was hij hierover reeds in correspondentie getreden met grootkanselier von Carmer. Hij zond hem bij deze gelegenheid een memorie toe over de stedelijke rechtspraak in Pruisisch Gelre, alsmede een ontwerp voor het afkondigingsedict ter invoering van de Prozeßordnung aldaar. Een uiteenzetting over het ‘droit statutaire’ was naar zijn zeggen nog in bewerking.³³

In zijn brief schreef Coninx ter toelichting bij de memorie over de stedelijke rechtspleging, dat het door hem geschetste sombere beeld geenszins overdreven was. Bij het opstellen van plannen ter verbetering diende von Carmer zich bewust te zijn van het feit, dat twee schepenen van de stad Geldern als gedeputeerden de ‘Städtekammer’ van de Staten van Pruisisch Gelre vertegenwoordigden. Hij pleitte er daarom voor de hervorming behoedzaam aan te pakken. Desondanks achtte hij de situatie dusdanig ernstig, dat een gerechtelijke visitatie van het hoofdgerecht Geldern dringend noodzakelijk was. Dit zou de mogelijkheid bieden door middel van een Visitations-Rescript aan de ergste misstanden een einde te maken. Kanselier Petit had dit bij gelegenheid van de visitatie der ondergerechten in 1771 verzuimd.

Ter toelichting bij zijn voorstel voor een nieuwe stijl van procederen bij het Justiz-Collegium stelde hij voor in Pruisisch Gelre de advocatuur af te schaffen en over te gaan tot benoeming van justitie-commissarissen. In concreto noemde hij daarbij de namen van degenen die voor het vervullen van die functie in aanmerking kwamen. De vertraging bij de afronding van zijn beschouwingen over het Gelderse Land- en Stadsrecht weet hij aan werkdruk bij het Justiz-Collegium, ‘dont je porte presque tout seul le poids, supérieur aux forces de ma constitution foible, mais que l’amour du bien public me fait supporter avec courage ...’ Hij eindigde zijn brief met het aanbieden van zijn beste wensen ter gelegenheid van het nieuwe jaar.³⁴

In de ‘*Mémoire au sujet des justices des villes de Gueldres et Straelen*’ schetste Coninx een beeld van de stedelijke rechtspleging in de twee voornaamste steden van Pruisisch Gelre. De schepenbank te Geldern vervulde twee rollen, namelijk die van hoofdgerecht en die van magistraat. Het hoofdgerecht was bevoegd voor alle rechterlijke aangelegen in eerste instantie, met uitzondering van die betreffende exempte personen.³⁵ Het hoofdgerecht bestond uit zeven schepenen, alsmede een schout, ‘qui a la

³³ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van Coninx aan von Carmer van 30 december 1783.

³⁴ ‘Qu’il me soit permis de présenter à Votre Excellence à l’ occasion de la révolution de l’ année l’expression de mes vœux ardents pour la conservation de ses précieux jours de me recommander à l’ honneur de sa bienveillance et d’être avec le plus profond respect, ...’

³⁵ Als ‘exempt’ golden personen die het voorrecht genoten in eerste instantie te mogen procederen voor het Justiz-Collegium. Dit *privilegium fori* gold voor de adel, koninklijke beambten, alsmede schouten, schepenen, gerichtschrijvers en burgemeesters, zie: G. Hövelmann, Bildungsarbeit, 483.

jurisdiction'. Voor criminele zaken was de drossaard van het Amt Geldern bevoegd. Deze benoemde tevens de schepenen uit een dubbeltal. De schepenen vielen als rechters onder het toezicht van het Hof 'devant lequel les echevins doivent subir l' examen de capacité'. Als magistraat vielen zij onder het toezicht van het Landes-Administrations-Collegium.³⁶ Volgens Coninx was er geen ondergerecht in het hertogdom waar de rechtspraak trager en ongeregelder verliep dan te Geldern. De gerechtsdagen werden maandenlang niet gehouden. Procespartijen wendden zich vaak tot het Hof met het verzoek de magistraat te dwingen zitting te houden. De schepenen werden echter niet gedreven door 'cupidité': zij bekleedden vrijwel allemaal andere meer lucratieve functies en 'ne cherchent qu' à ne pas être importuné par les parties'. Het grootste gebrek van de schepenen was derhalve nonchalance en inactiviteit. De afgelopen vijftig à zestig jaar was de schepenbank slechts eenmaal aan een visitatie onderworpen. Deze visitatie had echter niet geleid tot de noodzakelijke verbeteringen. De geconstateerde misstanden werden volgens Coninx veroorzaakt door cumulatie van functies, verwantschap tussen schepenen ('frères, beaux-frères, cousins germains') en de invloed van sommige schepenen op andere bestuursorganen: één schepen was als lid van de magistraat 'député perpetuel' bij het Landes-Administrations-Collegium; een ander was syndicus van de Staten en als zodanig permanent lid van dat college. Bovendien was de burgemeester (tevens schepen) met de secretaris en twee andere schepenen, namens de stad afgevaardigd in de Staten, waardoor er sprake was van een keten van relaties en wederzijdse invloeden, met als gevolg dat men elkaar over en weer gunsten kon bewijzen in de vorm van baantjes et cetera.

Ten aanzien van de stad Straelen merkte Coninx op, dat de justitie er berustte bij de koning tezamen met de abt van Sieberg als stadsheer. De justitie was er actiever dan in Geldern. De drost van het Amt Straelen, de koninklijke schout en die van de abt hielden elkaar nauwlettend in de gaten, met aan de ene kant het voordeel van een actieve houding en aan de andere kant het risico van jurisdictiegeschillen. Het gerecht werd gevormd door tien schepenen. De abt en de koning benoemden om en om secretaris en schepenen. De koninklijke schout werd door Zijne Majesteit benoemd; de abbatiale schout door de prelaat van Siegburg; het ambt van drossaard was erfelijk in de familie van de graven van Varo. Coninx achtte het wenselijk het aantal schepenen te reduceren tot vijf à zeven. Aangezien de schepenen tevens de magistraat vormden en zij twee afgevaardigden mochten zenden naar de Landdag, kon niet met een geringer aantal worden volstaan. De schepenen zouden verplicht moeten worden jaarlijks twee commissarissen aan te wijzen om met de schout te staan over de instructie van processen. Dit zou de procespartijen veel kosten besparen, aangezien zij voor een simpel uitstel niet langer moesten betalen voor de verschijning van de schout, negen schepenen en de secretaris. Tenslotte zou men evenals voor Geldern een reglement moeten voorschrijven 'pour établir l' administration de la justice sur un pied plus solide'.

³⁶ Het Landes-Administrations-Collegium was in 1770 opgericht als opvolger van de Geldern-Mörsische Kriegs- und Domänenkammer. Op voorstel van de Staten was Frederik II ermee akkoord gegaan het bestuur in Pruisisch Gelre over te laten aan een bestuurslichaam, paritair samengesteld uit koninklijke ambtenaren en vertegenwoordigers van de Staten. Cfr. Gregor Hövelmann, Geldern- Preußens Maasprovinc, 71-72; Met betrekking tot de onderhandelingen over de totstandkoming van het Landes-Administrations-Collegium in 1769-1770, zie: Acta Borussica. Denkmäler der Preußischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert. Abt. A: Behördenorganisation und die allgemeinen Staatsverwaltung Preußens im 18. Jahrhundert, 16 dln, Berlijn 1894-1982, dl. XV, nr. 28 (66-75) en nr. 53 (137-141); voor de bevoegdheden van het college, zie: Acta Borussica, dl. XV, nr. 110 (330-332).

Op deze wijze trachtte Peter Heinrich Coninx ook de steden te betrekken bij de hervorming van de subalterne gerechten.

Projet d'un edit ... pour introduire ... la nouvelle forme de procedure

In de tweede bijlage bij zijn brief van 30 december 1783 schetste Coninx de contouren van een afkondigingsedict voor de nieuwe Prozeßordnung in Pruisisch Gelre. In de preambule zou zijns inziens moeten worden betoogd, dat Pruisisch Gelre van meet af aan 'a senti les effets d'une administration plus éclairée et moins onereuse que celle dont elle jouissoit avant cette époque.' In de loop der tijd heeft de koning door het uitvaardigen van allerlei edicten zich ingespannen om de rechtspleging in de provincie op hetzelfde kwalitatief hoge peil te brengen als in zijn andere provincies. Nu de koning in zijn streven 'pour porter l'administration de la justice à un plus haut degré de perfection' de nieuwe Prozeßordnung had laten ontwikkelen, gebood de liefde voor zijn onderdanen, dat ook zijn Gelderse ingezetenen konden genieten van de voordelen 'qu' offre une forme de procedure simple et naturelle'. Derhalve besloot hij het eerste boek van het *Corpus Fridericianum*, alsmede de interpretatieve circulaire van 19 maart 1782³⁷ en van 20 september 1783³⁸ in te voeren, als grondslag voor de stijl van procederen van het Justiz-Collegium te Geldern. De Gelderse Land- en Stadsrechten bleven van kracht voor wat betreft het materiële recht. De bepalingen van het vierde deel van Boek Eén van de Prozeßordnung³⁹ verkregen subsidiaire gelding in plaats van

'les subtilités du droit Romain, auxquels on a eu jusqu'ici recours dans les cas ou les loix du pays se taisoient.'

De regels voor het instellen van hoger beroep, zoals vastgelegd in het Instantie-Reglement van 21 december 1752 bleven van kracht, zij het dat de instructie van zaken diende te verlopen volgens de regels van de Prozeßordnung. Bij de toepassing diende de rechter zich van het oogmerk van de wetgever bewust te zijn, namelijk het faciliteren van de waarheidsvinding door de rechter. De regels van de Prozeßordnung waren aan dit doel ondergeschikt. Dankzij het nieuwe procesrecht werden advocaten overbodig. Zij werden vervangen door justitie-commissarissen. Hun taken en bevoegdheden zouden bekend gemaakt worden door middel van een '*publicandum* en langue du pays'.

Verbreding van de opdracht van Peter Heinrich Coninx

Naar aanleiding van het rapport van het Justiz-Collegium van 12 juli 1784 besloot von Carmer Peter Heinrich Coninx te belasten met de verdere onderhandelingen over de justitiële hervormingen in Pruisisch Gelre.⁴⁰ Op basis van de aanbevelingen van Coninx uit december 1783 gaf hij het Justiz-Collegium opdracht de stedelijke rechtbanken te Geldern en Straelen te visiteren. Kanselier en raden dienden Peter Heinrich Coninx deze opdracht te laten uitvoeren. Daarnaast achtte hij het noodzakelijk de hervorming van de patrimoniale gerechten te verbreden en de geformuleerde principes ook toe te passen binnen de steden. Peter Heinrich Coninx werd belast met het opstellen van een concept-reglement. Kanselier en raden werden gekapitteld, dat zij de invoering van het nieuwe procesrecht

³⁷ Von Cocceji, *Novum Corpus Constitutionum*, dl. 7, Verordnungen 1782, 889-919.

³⁸ Von Cocceji, *Novum Corpus Constitutionum*, dl. 7, Verordnungen 1783, 2396-2481.

³⁹ *Corpus Fridericianum*. Erstes Buch. Von der Prozeßordnung, vierter Theil. Von den Gesetze, welche die Prozeßordnung genauer bestimmen.

⁴⁰ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, rapport van 12 juli 1784.

inmiddels al vier jaren hadden getraineed. Zij dienden thans zorg te dragen voor aanpassing van hun eigen stijl van procederen, waarbij de door Peter Heinrich Coninx in zijn 'Projet-Edit' geformuleerde regels als leidraad zouden dienen. Coninx werd in een afzonderlijk schrijven door de grootkanselier persoonlijk op de hoogte gesteld. Hem werd opgedragen met de Staten van Pruisisch Gelre in overleg te treden over de nieuwe inrichting van de subalterne rechtspraak en daarbij omzichtig te werk te gaan, ten einde 'dadurch allem Geschrei und Querele vor[zu]beugen und solchergestalt die Gemüther für die Sache [zu] gewinnen'.

Ontwerp-reglement voor de subalterne gerechten van 4 november 1784

Ter uitvoering van zijn opdracht stelde Coninx een concept-reglement op dat hij met een toelichting op 4 november 1784 aan de Staten van Pruisisch Gelre deed toekomen ter bespreking op de Landdag. In de toelichting benadrukte hij nogmaals de noodzaak van hervormingen.⁴¹ Hij riep daartoe het in de brief van 1 november 1783 door von Carmer geschetste 'tableau des abus inherentes à la constitution actuelle des justices inférieures' in herinnering. Hij vestigde daarbij voornamelijk de aandacht op de ruïneuze kosten, die gemoeid waren met de instructie van processen en de ongewenste beïnvloeding van de schepenen door advocaten. Hij stelde daarom voor de instructie en besluitvorming te onttrekken aan de plattelandsschepenen 'qui n'ont ni les talents pour rédiger un acte ou protocole quelconque, ni les lumières pour asseoir un jugement solide sur les règles de la justice'. Zijn voorstellen waren er op gericht 'de porter la constitution des justices au degré de perfection, dont les circonstances particuliers la rend susceptible et d'avancer par là le bien-être des habitans en ce duché'.

In 49 artikelen schetste hij vervolgens een nieuwe inrichting van de rechtspraak ten plattelande en een nieuwe stijl van procederen. Het oorspronkelijke voorstel uit 1783 tot invoering van de alleensprekende rechter werd genuanceerd. Gelet op de eerdere bezwaren van de Staten tegen afschaffing van de schepenen werd nu voorgesteld een onderscheid te maken tussen 'echevins justiciers' en 'echevins non-justiciers'. Twee justitieschepenen fungeerden als bijzitters van de schout als *unus iudex*. Zij werden door het Justiz-Collegium geëxamineerd alvorens zij door de jurisdictieheer konden worden benoemd. De overige schepenen werden enkel met bestuurlijke taken binnen de heerlijkheid belast. De taken van de justitieschepenen varieerden afhankelijk van het financiële belang van de processen. Er werden drie categorieën onderscheiden: lichte of bagatelzaken,⁴² zaken van middelmatig belang⁴³ en 'gewichtige' zaken⁴⁴.

In bagatelzaken speelden de justitieschepenen geen rol. De schout hoorde de mondelinge eis van de aanlegger; de verweerder werd mondeling door de deurwaarder gedaagd en op de eerst volgende zittingsdag gehoord, waarna de schout onmiddellijk uitspraak deed. Tegen de uitspraak was geen hoger beroep mogelijk. Partijen konden zich eventueel wel over de uitspraak beklagen. Het Justiz-Collegium diende dan *ex officio* te onderzoeken of de uitspraak van de lagere rechter in strijd was met

⁴¹ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, conceptreglement van november 1784.

⁴² Zaken met een geldelijk belang van ≤ 20 rijksdaalder.

⁴³ Zaken van middelbaar belang werden onderscheiden in zaken betreffende een geldswaarde ≥ 20 en ≤ 50 rijksdaalder en zaken betreffende een geldswaarde van ≥ 50 en ≤ 100 rijksdaalder.

⁴⁴ Zaken met een financieel belang van ≥ 100 rijksdaalder.

de wet of met de werkelijke omstandigheden van het geval. In dat geval werd het vonnis gereformeerd op kosten van de subalterne rechter.

In zaken van middelbaar belang werd summier geprocedeerd ten overstaan van schout en secretaris als rechters. Zij dienden de feiten waarop de vordering steunde te onderzoeken, waarna kopie van het protocol, alsmede de stukken van overtuiging, aan wederpartij werden gecommuniceerd met bevel daarop ter naaste zitting te antwoorden. Indien de wederpartij verstek liet gaan, werd deze geacht ipso facto te hebben ingestemd met de vordering van de aanlegger. Indien hij wel verscheen, dienden schout en secretaris hem te horen en zijn bewijsmiddelen te onderzoeken. Vervolgens dienden zij een poging te ondernemen om partijen tot een vergelijk te brengen. Indien dit niet mogelijk bleek, formuleerden zij, zonder interlocutoir vonnis, de bewijsopdracht, alvorens definitief vonnis te wijzen. Gedurende de instructie van de zaak dienden schout en secretaris *ex officio* alle 'points ou exceptions de droit' aan te vullen; indien zij twijfels hadden ten aanzien van het toepasselijke recht, dienden zij hun rechtsvragen voor te leggen aan het Justiz-Collegium. Na de sluiting in rechte, assumeerden schout en secretaris één van de justitieschepenen, alvorens te beraadslagen over het vonnis. Op deze wijze kon worden voorkomen dat de stemmen staakten. Hoger beroep was mogelijk volgens de regels van het Instantie-Reglement van 1752. Indien het financiële belang van de zaak tussen de vijftig en honderd rijksdaalder beliep, dienden partijen twee maal gedaagd te worden, alvorens tegen hen verstek werd verleend; bovendien was het toegestaan 'déductions de droit' in te dienen.

In gewichtige zaken werd er ordinaris geprocedeerd. In dat geval vond de instructie van de zaak plaats ten overstaan van schout, secretaris en één van de justitieschepenen bij toerbeurt. Deze justitieschepenen had raadgevende stem bij het vaststellen van het vonnis; de niet bij de instructie betrokken justitieschepenen daarentegen had evenals schout en secretaris een besluitvormende stem. Ook in dergelijke zaken dienden de rechters ambtshalve onderzoek te doen naar de waarheid van feiten en omstandigheden. Er was echter sprake van een uitvoeriger schriftelijke verslaglegging. Partijen hadden verder het recht schriftelijke deducties van rechte in te dienen. Op straffe van nietigheid dienden deze te zijn ondertekend door een geadmitteerde rechtsgeleerde. Ook nu gold als regel dat de rechters eventuele rechtsvragen dienden voor te leggen aan het Justiz-Collegium. Bij de uitspraak dienden zij partijen nadrukkelijk te wijzen op de mogelijkheid van hoger beroep en de daarbij te volgen procedure.

De wijze van procederen bij de subalterne gerechten was gebaseerd op persoonlijke aanwezigheid van partijen en ambtshalve waarheidsvinding door de rechter. Daarom werd rechtsbijstand en procesvertegenwoordiging niet noodzakelijk geacht. Uitzondering op de verschijnplicht werd slechts gemaakt voor hoogbejaarden, langdurig zieken, of personen die een publieke functie vervulden, die hun aanwezigheid elders noodzakelijk maakte. In dergelijke gevallen mocht men zich laten vervangen door een familielid of zaakwaarnemer of een door het Justiz-Collegium geadmitteerde 'jurisconsulte'; zaakwaarneming door een advocaat of procureur was niet toegestaan.⁴⁵ In zaken van aanmerkelijk belang, waarin ordinaris werd geprocedeerd en die juridisch complex waren, kon de rechter eveneens toestaan, dat partijen zich door een 'jurisconsulte' lieten bijstaan; vereiste hierbij was nochtans, dat eerst het exposé en het *petitum* van de aanlegger ten protocolle waren

⁴⁵ 'Et il sera sévèrement interdit aux justices d'admettre en cette qualité des avocats ou procureurs étrangers, des avocats- ou procureurs-paysans et des consultants non autorisés par le Collège de Justice.'

opgetekend. Toelating van een rechtskundige bracht in het proces van ambtshalve waarheidsvinding door de rechter geen verandering. Het concept-reglement bevatte verder nog voorschriften over boetstraffelijke en lijfstraffelijke procedures, volontaire jurisdictie, zorg voor wezen en curandi, alsmede de vaststelling van gerechtskosten. De naleving diende te worden verzekerd door regelmatige visitatie van de subalterne gerechten.

Aan het slot van zijn voorstel anticepeerde Peter Heinrich Coninx op mogelijke tegenwerpingen door de Staten van Pruisisch Gelre. Hij toonde zich voornamelijk bevreesd, dat de Staten zich zouden verschuilen achter de Gelderse Land- en Stadsrechten, ten einde de noodzakelijke hervormingen te verhinderen. Hij betoogde daarom ten overvloede, dat niets in de Gelderse Land- en Stadsrechten zich verzette tegen de aanstelling van schouten als rechters; dat strikte toepassing van de eisen van de Gelderse Land- en Stadsrechten ten aanzien van de deskundigheid van schepenen automatisch zou leiden tot een forse reductie van het aantal voor de rechtspraak beschikbare schepenen; en dat er in de Gelderse Land- en Stadsrechten enkel sprake was van 'voorsprekers' maar niet van advocaten, zodat afschaffing van de advocatuur op geen enkel juridisch bezwaar kon stuiten. Tenslotte betoogde hij, dat de voorgenomen hervormingen op geen enkele wijze raakten aan de 'materialia' van de Gelderse Land- en Stadsrechten.

Negatieve reactie van de Staten

De voorstellen van Peter Heinrich Coninx vielen bij de Staten in slechte aarde. Op 6 november 1784 lieten zij aan von Carmer weten, dat zij zich niet herkenden in het negatieve beeld dat Coninx schetste van de subalterne gerechten:⁴⁶

'nos échevins ont tout ce qui suffit pour les charges de judicature: le bon sens, la justice, l'intégrité; nos loiz ont la plus grande simplicité qui est essentielle à une bonne législation: leur application au cas préposé est rarement difficile et se fait presque toujours avec justesse ...'

Zij zagen ook niets in het voorstel meerdere heerlijkheden onder het ressort van één rechter te brengen. Ervaringen in de naburige hertogdommen Gulik en Berg, waar een dergelijk systeem kennelijk reeds was ingevoerd, wezen op een forse stijging van het aantal processen in hoger beroep en klachten over rechtsweigering. Misbruiken en tekortkomingen van de rechtspleging ten plattelande konden zeer wel binnen het kader van de bestaande regelgeving worden opgelost. Strikte toepassing van het reglement voor de subalterne gerechten van 4 december 1779 volstond wat hen betrof. Daarnaast kon men overwegen door middel van aanvullende wetgeving de jurisdictieheren het recht te geven onbekwame schepenen te ontslaan. Op gelijke wijze zou men maatregelen kunnen nemen tegen rechtszittingen in herbergen en het gevaar van drankmisbruik tijdens de zittingen. Zij spraken de hoop uit, dat de beoogde hervormingen ertoe zouden leiden

'que ces loiz raffermissent les vertus sociales, qui constituent le bonheur de l'homme, et qui feroient renaître l'humanité, la concorde [et] la bienveillance.'

⁴⁶ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van de Staten van Pruisisch Gelre aan von Carmer van 6 november 1784.

Voorstellen voor de invoering van de 'Code Frideric' en aanpassing van de wijze van procederen bij het Justiz-Collegium wilden zij eerst tijdens de volgende vergadering van de Landdag (november 1785) bespreken.

Deze reactie van de Staten viel uiteraard bij Peter Heinrich Coninx in slechte aarde. Op 22 november 1784 reageerde hij met een verbitterde brief, waarin hij zich tot doel stelde von Carmer nogmaals 'en detail' te informeren over 'les vices inhérents à la constitution actuelle des justices seigneuriales dans le Duché de Gueldres'.⁴⁷ In bijlage zond hij de hierboven reeds besproken tekst van zijn door de Staten afgewezen concept-reglement voor de subalterne gerechten mee. Dit concept was naar zijn zeggen 'moulé sur les règles présentés par le Code Frideric, mais adaptées au droit coutumier, au règlement des instances et circonstances locales'. Zijns inziens werden door zijn voorstellen de rechten van de jurisdictieheren op geen enkele wijze verkort. Hij stelde daarom voor, te 'proposer à Sa Majesté de donner aux susdits moyens de réforme sa sanction royale'. Ten aanzien van de weigering van de Staten de invoering van de Code Frideric te bespreken, merkte Coninx op, dat het enige plausible bezwaar, dat de Staten konden maken de taal betrof: 'le Code n'est pas écrit dans la langue du Pays'. Dit bezwaar was gemakkelijk te omzeilen, aangezien de juristen die ermee moesten werken allen het Duits machtig waren; voor het algemene publiek zou een uittreksel in de landstaal volstaan. Hij stelde daarom voor 'd'ordonner par rescrit royal, l'introduction du nouveau code pour autant qu'il prescrit les formalités de la procédure et la police des tribunaux'. Eventueel zou men de Staten kunnen toestaan achteraf bezwaren kenbaar te maken aan het Justiz-Collegium.

Bij brief van 8 december 1784 liet von Carmer weten, dat hij het zeer begrijpelijk achtte, dat de Staten meer tijd meenden nodig te hebben om de hervormingsplannen te bestuderen en dat het te ver ging om hen nu al van 'einer wurckliche Renitenz', van weerspanning, te beschuldigen.⁴⁸ Hij stelde voor de komende Landdag af te wachten en eerst daarna de wetgevende macht van de soeverein in stelling te brengen. Bij wijze van pleister op de wonde prees hij de hervormingsijver van Peter Heinrich Coninx en stelde hem te zijner tijd een passende beloning in het vooruitzicht. Bij brief van 1 januari 1785 liet Coninx weten zich geheel met de zienswijze van von Carmer te kunnen verenigen. 'On réussit souvent d'obtenir dans une autre année ce qu'on n'a pu forcer au moment présent.' Hij wilde intussen proberen de medewerking te verkrijgen van baron van Merwijck-Kessel, die door de Staten met de onderhandelingen over de gerechtelijke hervormingen was belast. In dezelfde brief meldde hij het overlijden van zijn collega raadsheer De Freneau. Hij bood aan von Carmer over diens opvolging te adviseren. Von Carmer liet op 19 januari 1785 weten, dat het hem een goed idee leek om de baron van Merwijck bij de verdere voorbereidingen te betrekken. Voor hem stond voorop, 'daß die Sache mit Beystimmung und Zufriedenheit der Stände zu Stande kommen möge, ohne daß man die Auctorität des Landesherrn ins Spiel zu mischen braucht.' Ook accepteerde hij het aanbod van Coninx te adviseren over de vervulling van de vacature De Freneau. Hij noemde hem de namen der sollicitanten. Aangezien hij geen gelegenheid had om de hen te leren kennen, 'würde es mir sehr lieb sein, wann Euer. Wohlgebohren mir ihr aufrichtigen Sentiment über die Tauglichkeit derselben zu dem vacanten Posten

⁴⁷ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van Coninx aan von Carmer van 22 november 1784.

⁴⁸ Idem, ibidem, brief van von Carmer aan Coninx van 8 december 1784.

baldmöglichst erörtern wollten.’ Bij voorkeur wilde hij iemand benoemen, die Coninx bij het doorvoeren van de hervormingen kon ondersteunen.⁴⁹

‘Moyens pour améliorer l’administration de la justice dans la Gueldre Prussienne’

Gedurende voorjaar en zomer 1785 werkte Peter Heinrich Coninx in conferentie met de baron van Merwijck-Kessel aan voorstellen ter verbetering van de rechtspleging. Zij verkregen daarbij medewerking van de graaf van Schellaert, die door de Staten van Pruisisch Gelre eveneens als onderhandelaar naar voren was geschoven. De tactiek van von Carmer bleek succesvol. Door eerst de onderhandelaars van de Staten te overtuigen, bleek het mogelijk de Staten te overreden, zodat men geen beroep hoefde te doen op de soeverein om de zaak te forceren. Op 8 november 1785 berichtten de Staten aan von Carmer dat men overeenstemming had bereikt.⁵⁰ Naar hun mening bevatte het door Coninx aangepaste ontwerp ‘les môyens les plus faciles pour corriger les abus glissés dans les causes judiciaires de ce Duché’. Ook verklaarden zij zich op akkoord met de invoering van de nieuwe ‘Code des Loix’ (AGB/ALR). Zij maakten daarbij het voorbehoud, dat indien zij na publicatie constateerden,

‘qu’il s’y trouve quelques dispositions ou contraires ou non analogues à la constitution du Pays de faire des représentations, et qu’elles auront le même effet, comme si elles n’avoient été publiées’.

Op 15 november 1785 bood het Justiz-Collegium von Carmer het eindverslag aan over de door Coninx gevoerde onderhandelingen over de hervorming van de partimoniële gerechten, de invoering van een nieuwe stijl van procederen bij het Justiz-Collegium en het op voorhand aanvaarden van de nieuwe codificatie als subsidiaire rechtsbron, tezamen met de hierboven besproken ‘*Moyens pour améliorer l’administration de la justice dans la Gueldre Prussienne*’.⁵¹ Uit dit verslag blijkt, dat Coninx het voorstel van verplichte samenvoeging van aangrenzende ressorten, toebehorend aan verschillende heren, heeft moeten laten vallen. Zijn voorstel de rechtspraak in hoofdzaak toe te vertrouwen aan schout en secretaris was echter aanvaard. Wel hadden de Staten bedongen, dat eventueel op verzoek en op kosten van partijen twee justitieschepenen extra zouden mogen interveniëren. Dit had tot gevolg dat er drie in plaats van twee justitie schepenen moesten worden benoemd. Ten aanzien van het geconcipeerde reglement voor de subalterne gerechten, merkte het Justiz-Collegium op, dat hierin zoveel mogelijk aansluiting was gezocht bij de regels van de Prozeßordnung. Het onderscheid tussen bagatelzaken, zaken waarin de summiere procedure diende te worden gevolgd en die waarop de ordinairis procedure van toepassing was, was zoveel mogelijk gekozen naar analogie van de Gelderse Land- en Stadsrechten. Aangezien de magistraat van Geldern tevens de rol van stedelijk gedeputeerde in de Staten vervulde, moest men gedogen dat alle stedelijke schepenen in ordinairis procedures bij de uitspraak betrokken bleven (dus als justitieschepenen bleven fungeren). De instructie zou echter geschieden door de schout met interventie van de secretaris en twee schepenen. Ten aanzien van de

⁴⁹ GStaPK, General-Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, VI. 6, 1778-1779, akten betreffende de benoeming van Wilhelm Roefs in de plaats van François Wicherd de Freneau, raadsheer in het Justiz-Collegium 1765-1784; op aanbeveling van Peter Heinrich Coninx werd Roefs, die te voren de functie van momboir-fiscaal had vervuld op 18 februari tot gewoon raadsheer benoemd.

⁵⁰ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van de Staten van Pruisisch Gelre aan von Carmer van 8 november 1785.

⁵¹ Idem, ibidem, brief van het Justiz-Collegium aan von Carmer van 15 november 1785.

invoering van een nieuwe stijl van procederen bij het Justiz-Collegium hadden de Staten ingestemd met het opstellen van een heldere instructie volgens vier uitgangspunten. De rechters dienden in civiele zaken de materiële waarheid te achterhalen ‘par voie de l’information’ en zich in te spannen voor het bereiken van een minnelijke schikking. Partijen zouden gebruik mogen maken van de diensten van justitie-commissarissen of consultants. Deze hadden tot taak de rechter bij te staan bij het ontwarren (‘débrouiller’) van de zaak, de feiten toe te lichten en onwetende en timide partijen te ondersteunen, kortom ‘à applanir les routes difficiles qui conduisent à la vérité’. In ordinariis zaken mochten zij memories en deducties produceren, waarin rechtsvragen op een heldere, beknopte en methodische wijze werden uiteengezet. In zaken van hoger beroep tegen uitspraken van het Justiz-Collegium moesten de regels van het Instantie-Reglement van 1752 worden gevolgd. Voor wat betreft het materiële recht diende de Gelderse Land- en Stadsrechten te worden gevolgd; voor wat betreft het procesrecht de regels van de Prozeßordnung. Ook waren er afspraken gemaakt over de werkgelegenheid van de afgedankte advocaten. De bij het Justiz-Collegium geadmitteerde advocaten werden benoemd tot justitie-commissarissen. Voor hun inkomensverlies werden zij gecompenseerd, doordat zij naast hun consulentschap tevens het recht verkregen notariële akten op te stellen. Bekwame consultants zouden met voorrang in hogere gerechtelijke functies worden benoemd. Alvorens over te gaan tot de invoering van de nieuwe stijl van procederen bij de ondergerechten en bij het Justiz-Collegium achtte men het noodzakelijk een *publicandum* in de volkstaal op te stellen ‘qui renferme d’ une manière claire et précise, les dispositions du nouveau corps de droit [bedoeld is de Prozeßordnung] et des circulaires y relatifs, dont il convient que le public soit instruit’. Daarnaast zou men voorstellen willen doen voor de benoeming van justitiecommissarissen. Ten aanzien van de introductie van het *Allgemeine Gesetzbuch*, als subsidiaire rechtsbron, merkte het Justiz-Collegium op dat de Staten van Pruisisch Gelre daarmee op voorhand akkoord gingen, mits hen werd toegestaan achteraf eventuele bezwaren kenbaar te maken, indien sommige bepalingen in strijd zouden zijn met de Gelderse constitutie.

Op 29 november 1785 reageerde von Carmer met een rescript namens Frederik II op het eindverslag van het Justiz-Collegium.⁵² Met genoegen constateerde hij dat Peter Heinrich Coninx met de Staten overeenstemming had weten te bereiken over ‘gewiße Grundsätze zur Verbesserung des Justiz-wesens in der Provinz, nach dem Plan der neuen Justiz-Einrichtung in Unsern übrigen Staaten’. Het Justiz-Collegium diende hem ‘Unseren gnädigsten Zufriedenheit urkundlich zu erkennen zu geben.’ Hij kon geheel instemmen met de hem voorgelegde grondslagen. Hij had nog wel enkele opmerkingen, die het Justiz-Collegium bij de verdere uitwerking in acht diende te nemen. Bij een eventuele samenvoeging van patrimoniale gerechten diende men contact op te nemen met het Landes-Administrations-Collegium, opdat rekening gehouden kon worden met specifieke lokale omstandigheden van economische aard. Daarnaast maakte hij enkele opmerkingen van procesrechtelijke aard. Zo was hij er voorstander van dat in summiere processen de dagvaarding onmiddellijk *sub poena contumaciae* zou plaats vinden. Tevens achtte hij het noodzakelijk te bepalen, dat indien een der partijen de hulp van een justitie-commissaris wenste in te roepen, dat de kosten ‘eines solchen bloß *ex superabundantia* zugelassenen Justiz-

⁵² GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van von Carmer aan het Justiz-Collegium van 29 november 1785.

Commissarii' in alle gevallen voor rekening van desbetreffende partij zouden blijven. Hij stemde in met het voorstel justitiecommissarissen een carrièreperspectief te bieden door hen bij voorrang in hogere rechterlijke functie te benoemen. Ook was hij akkoord met de voorwaarde van de Staten dat zij achteraf bezwaren konden maken tegen bepalingen van het *Allgemeines Gesetzbuch*, indien zij van mening waren, dat deze in strijd waren met provinciale wetten. Zijns inziens vloeide dit feitelijk reeds voort uit het subsidiaire karakter van het AGB. Tenslotte gaf hij hen opdracht de definitieve tekst van het reglement voor de ondergerechten, de instructie van het Justiz-Collegium en van het afkondigingspatent gereed te maken en aan hem voor te leggen met het oog op de 'ihr beizulegenden gesetzlichen Sanction'.

Totstandkoming van het afkondigingsedict van 21 juni 1786

Bij brief van 2 maart 1786 legde het Justiz-Collegium aan von Carmer definitieve tekstvoorstellen voor van het afkondigingsedict, het reglement op de stijl van procederen van het Justiz-Collegium en het reglement voor de subalterne gerechten.⁵³ Het afkondigingsedict was geredigeerd in het Frans. Men stelde voor dit edict in het Frans te publiceren, met terzijde de vertaling in de landstaal. Beide andere reglementen werden in de landstaal aangeleverd, met in de marge samenvattingen in het Frans, die na goedkeuring konden worden weggelaten. Het reglement voor het Justiz-Collegium was

'modélé le plus précisément possible sur les principes renfermés dans le Corps de Droit Frédéric et dans les circulaires, qui y servent de supplément, ou plutôt il n'en est qu'un extrait ou abrégé fidèle que facilitera ici l'introduction de la nouvelle ordonnance'.

In overleg met het Landes-Administrations-Collegium had men besloten het reglement voor de subalterne gerechten ook van toepassing te verklaren op de heerlijkheden waar de koning als jurisdictieheer optrad, te weten Middelaar, Broekhuizen, Helden en Maasbree. De rechtbanken van de laatste twee heerlijkheden werden samengevoegd. Tevens deden zij voorstellen voor de benoeming van justitiecommissarissen bij het Justiz-Collegium en bij de subalterne gerechten. Voor het Justiz-Collegium volstond een aantal van vier commissarissen; bij de subalterne gerechten achtte men de benoeming van zes commissarissen wenselijk. Hier kon niet zoals voorheen worden volstaan met drie plattelandsadvocaten, aangezien de nieuwe stijl van procederen het onmogelijk maakte nog langer een beroep te doen op advocaten uit Oostenrijks of Staats Gelre.

In een separaat schrijven van 7 maart 1786 berichtte Peter Heinrich Coninx dat hij bij het redigeren van de tekst van het afkondigingsedict bijzondere aandacht had besteed aan de kleinste nuances 'pour ne pas compromettre le pouvoir législatif de S.M. en ce Duché avec les égards qui ont été témoignés aux Etats'.⁵⁴ Veel moeite had hij zich bovendien gegeven 'de revêtir ces lettres patentes du caractère qui leur est propre et à ne pas faire détoner le préambule avec le commandement.' Het reglement voor het Justiz-Collegium was zodanig geredigeerd, dat er rechtstreekse aansluiting bestond tussen de verschillende bepalingen van het reglement en de Proceßordnung:

⁵³ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van het Justiz-Collegium aan von Carmer van 2 maart 1786.

⁵⁴ Idem, ibidem, brief van Coninx aan von Carmer van 7 maart 1786.

‘rédigé en langue du Pays, il servira utilement de fil conducteur aux juges et aux commissaires de justice et facilitera l’intelligence du Code, dont il indique les livres et titres’.

Het reglement voor de ondergerechten behandelde eerst de nieuwe inrichting der subalterne gerechten, de taken van de verschillende rechterlijke functionarissen en de inrichting van de volontaire jurisdictie, en tenslotte ‘les règles essentielles et principales de la nouvelle procédure’. Zodra men aan de nieuwe werkwijze gewend was, kon men door het uitvaardigen van nieuwe richtlijnen en circulaire verdere verfijningen aanbrengen. In bijlage stuurde hij von Carmer concepten voor bedankbrieven voor beide onderhandelaars van de Staten, de baron van Merwijck-Kessel en de graaf van Schellardt, zonder wier inspanningen het niet mogelijk zou zijn geweest dit resultaat te bereiken.

Op 25 maart 1786 berichtte von Carmer aan Coninx dat hij de ontwerpen in goede orde had ontvangen.⁵⁵

‘Da ich alle diese Entwürfe nicht nur sehr gründlich und zweckmäßig, sondern auch in so dem, als sie nur Extract aus den die Prozeßordnung betreffende Gesetze sind und den Richter wegen der nähere Bestimmungen in verschiedene Materien auf diese Gesetze selbst verweisen, vollkommen hinreichend finde, so werde ich solche ... mit nächsten Sr. Kon. Maj. zur Allerhöchsten Vollziehung erlegen.’

Wegens ziekte van de koning duurde het nog tot 20 juni 1786 dat von Carmer de wetsvoorstellen door tussenkomst van de geheime kabinetsraad Beyer aan Frederik II kon voorleggen. Ter toelichting schreef von Carmer:

‘Im Herzogthum Geldern ist bisher eine sehr weitläuffige, verwirren, noch aus den spanischen Zeiten sich herschreibende Prozeßordnung und Gerichtsverfassung üblich gewesen. Die dasigen Stände, welche sonst immer mit großen Eijfer auf dieser ihrer alten Verfassung bestanden, haben sich gegenwärtig von den Vorzügen der in Eur. Kön. Maj. übrigen Landen eingeführten Justizeinrichtung überzeugt, und selbst darauf angetragen, daß solche auch bei Ihnen in Gang gebracht werden mögte. Nachdem nun die nähere Bestimmungen, welche die besondere Verfassungen dieser Provinz in Ansehung der Instanzen und andere Neben-Punkte nothwendig machen mit ihnen verabredet worden, so hängt es nur noch von Eure Königlichen Majestät allergnädigsten Entschliessung ab, ob Allerhöchst dieselben die Einführung der neuen Prozeß-Ordnung und Justiz-Einrichtung im Herzogthum Geldern zu approbiren und zu dem Ende das allerunterthänigst beijliegende Patent zu vollziehen allergnädigst geruhen mögten.’

Op 25 juni kon von Carmer tenslotte aan Peter Heinrich Coninx berichten, dat de koning het afkondigingsedict had ondertekend.⁵⁶ Hij feliciteerde Coninx dat aldus een zo belangrijk werk tot voordeel van het vaderland tot stand gebracht was, dankzij diens patriottisme, schrandtheid en standvastigheid. Hij vertrouwde erop, dat Coninx zich met dezelfde vlijt zou inzetten voor de afronding van het project en beloofde hem daarbij ‘nochmals meinen nachdrücklichste Unterstützung’.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt iets van de weerstand die von Carmer moest overwinnen bij de uitvoering van de hervormingspolitiek van Frederik II. Door hardnekkig vast te houden aan oude voorrechten en privileges konden de Staten van Pruisisch Gelre en het Justiz-Collegium lange tijd de invoering van het *Corpus Iuris Fridericianum* tegenhouden. Zonder de medewerking van Peter Heinrich Coninx, als verlicht jurist een overtuigd voorstander van de gerechtelijke hervormingen, zou het niet mogelijk zijn geweest

⁵⁵ GStaPK, I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1 Generalia und Miscellanea, Band VIII (1783-1789), Acta ...wegen Einrichtung der Patrimonialgerichte, brief van von Carmer aan Coninx van 25 maart 1786.

⁵⁶ Idem, ibidem, brief van von Carmer aan Coninx van 25 juni 1786.

de tegenwerking van de Staten en van het Justiz-Collegium te overwinnen. Het is opmerkelijk te zien, dat zich tussen von Carmer en Coninx een private correspondentie ontspon, waarin von Carmer als 'coach' optrad voor Coninx en hem bemoedigde bij tegenslagen tijdens het langdurige onderhandelingsproces. Hun gezamenlijke inspanningen resulteerden op 1 maart 1787 in de afkondiging van de *'Opene Brieven by form van Edict, behelzende eene Nieuwe Inrigting des Gerichtshandels en de verbeetering der Ondergerichten in het Hertogdom Gelder'*, alsmede het reglement voor de ondergerechten en het reglement ter zake van de stijl van procederen bij het Justiz-Collegium. Daarmee was een Nederduitse variant ontwikkeld van de Prozeßordnung, die zoveel mogelijk was ingericht volgens de principes van het *Corpus Iuris Fridericianum*. De afkondiging van beide reglementen en de anticiperende goedkeuring van het AGB/ALR als algemene subsidiaire rechtsbron, betekenden een belangrijke stap in de gelijkschakeling van de wetgeving in Pruisisch Gelre met die in de overige Pruisische staten. De triomfantelijke toon van de afkondigingsconstitutie geeft daarvan op ondubbelzinnige wijze blijk. Het behoeft dan ook geen verbazing te verwekken, dat Peter Heinrich Coninx wegens zijn bijzondere verdiensten op voorspraak van von Carmer door Frederik Willem II (1786-1797) op 5 november 1786 tot Geheimer Regierungsrath bij het Justiz-Collegium werd benoemd.⁵⁷ Op 1 februari 1787 volgde zijn verheffing in de erfelijke adelstand. Na het overlijden van kanselier Friedrich Heinrich Petit (kanselier sinds 1 februari 1769) op 18 april 1788 werd Peter Heinrich Coninx tenslotte *citissime* tot kanselier bij het Justiz-Collegium benoemd.⁵⁸

⁵⁷ 'Wir Friedrich Wilhelm von Gottes Gnade könig von Preussen etc. Thun kund und fügen hiermit zu wissen, dasz wir den bisherige Justiz-Rath Coninx zu Geldern, in betracht seiner Uns während seiner zwölfjährigen Amtsführung bekannte vorzüglichen Geschicklichkeit, Application und sonstigen guten Eigenschaften, wodurch er nicht nur Unserer Provinz Geldern wichtige und erstreifliche Dienste geleistet, sondern auch des Vertrauen der dasigen Stände sich rühmlichst erworben hat, als ein Merckmal Unserer Gnade und Zufriedenheit zu unseren Geheimen-Regierungs-Rath allernädigst bestallet und angenommen haben; ...' (GStaPK, General-Direktorium, 1. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, vol. 6, 1778-1794).

⁵⁸ 'Citissime. Expediatur für den Geheimen Justiz-Rath v. Coninx zu Geldern die Bestallung zum Cantzler und Lehnsstatthalter an die Stelle des mit Tode abgegangen v. Petit, mit beijlegung des salarii fixi von 1200, nehmlich 1000 über der dortige subsidienkasse und 200 über der Sportulenkasse, von 1^e Jun. c. an.' (GStaPK, General-Direktorium, 1. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, vol. 6, 1778-1794).